

מתוכחה מגולה לאהבה נסתרת הרמח"ל ו"מסילת ישרים"*

הקדמה

קריסת מסך הברזל הסובייטי יצרה את ההזדמנות להגיע לאוצרות של כתבי יד וספרים נדירים של חכמי ישראל בדורות עברו הטמונים בבתי עקד הספרים ברחבי ארץ רוסיה רבתי. מבין האוצרות הללו זכה באחרונה להידור מתוך כתב יד, סדר הויכוח שבין ה"חכם" וה"חסיד" שכתב רבנו משה חיים לוצאטו. סדר ויכוח זה הוא למעשה נוסח קדום של ספרו המפורסם ביותר של הרמח"ל מסילת ישרים.

אין צורך להרבות במילים על חשיבותו של הספר מסילת ישרים אשר זכה לעלות על שולחנם של תלמידי חכמים בכל פזורות ישראל ונתקבל בהתלהבות על ידי גדולי ישראל לדורותיהם. הופעתו של הספר מסילת ישרים זיכה את מחברו בהכרה והערכה על גדולתו של ענק רוחני זה. חסידותו הטהורה הניבטת מבין שורותיו של הספר היא ההוכחה הגדולה ביותר עד כמה שמתנגדיו טעו בו ובדרכו.

יש בהופעת הנוסח הקדום יותר של הספר מסילת ישרים להעמיק חדור בהתלבטויותיו של המחבר לגבי סגנון ושינויי הנוסח של הספר ובהעברת התכנים והמסרים שהוא מבקש להעביר ללומד. ובמיוחד על שינויי ערכין שהתחוללו בימיו אצל חסיד וטהור כרמח"ל. דברים אלו תורה הם וצריכים לימוד. ועל כן ברכת יישר כוח למשתדלים ולעוסקים בהדרת כתב יד זה הלא הם: רבי יוסף אביביי ורבי אברהם שושנה הי"ו.

ההשוואה בין הנוסחאות השונות של מסילת ישרים מגלה מספר שינויים בולטים. בהקדמת ספר מסילת ישרים בנוסח הרגיל מצויה ביקורת חריפה על החכמים בעלי השכל המהיר החוקרים בתולדות חכמת הטבע, על מיעוט עיונם בענייני הדבקות והחסידות. ביקורת זו מושלכת גם על הנכנסים אל הקודש – העוסקים בלימוד התורה הקדושה – מהם מפלפלים בהלכות באגדות ופוסקי הלכות.

לדעתו, הפרסום והפשיטות של הצדקת ענייני החסידות וקבלתם בצורה המובנת מאליה היא הגורמת לעצלות בעיון דרכי החסידות עד שרק אלו ששכלם קרוב להיות גס הם השמים עיונם בתורת החסידות ומכאן טעותם של בני האדם "שלפי המנהג הנוהג בעולם כשתראה א' מתחסד לא תוכל להימנע מלחשוב אותו לגס השכל".

ביקורת זו של הרמח"ל מכוונת גם על מנהגי חסידות "דברים אשר אין השכל נח בהם ואין הדעת שוקטה". ולכן חוסר העיון בתורת הדבקות גורם "שמאלה ומאלה יחסר החסידות האמתית... כי יחסר מן החכמים למעוט עיונם בו. ויחסר מן הבלתי חכמים למעוט השגתם אותו".

לעומת הביקורת בנוסח המצוי שבמסילת ישרים אנו למדים בנוסח הראשון של הספר (ספר הויכוח) את הסברת דרכו של החסיד לעומת החכם ועל סקירת עולמו הפנימי של

* להופעת הספר "מסילת ישרים" נוסח אי כתיי גינצבורג, מוסקבה בהוצאת "אופקי", ירושלים תשנ"ד, עם מובאות והערות מאת הרב יוסף אביביי והערכות מאת הרב אברהם שושנה.

החכם המתמקד בהלכות המעשיות ובפרטיהם בלא עיון כלל בצורך כוונת קיומם של המצוות. ביקורתו של החסיד היא שהפרישות הינה חכמה. ולאחר שהחסיד מנתח את דברי הכתוב: "ועתה ישראל מה ה' אלקיך שואל מעמך" הוא מגיע למסקנה שהעיון בהלכות בלבד הוא רק חלק קטן מקיום דרישת הבורא מן האדם. החסיד מרבה להוכיח את מהות עיקר הבריאה וטעמים של המצוות ומהות לימוד התורה כשנקודת המוצא היא בהסברת הכתוב: "מה ה' אלקיך שואל מעמך".

כאמור, בספר במסילת ישרים שבידינו, הרמח"ל מוסיף ביקורת ישירה גם על המתחסדים גסי השכל. במהדורה זו הוא משמיט את הרחבת הסבר הכתוב: "מה ה' אלקיך שואל מעמך" כשיתר דברי הספר הם רק סיכומים של הויכוח שבניסוח א' ללא פירוט הסבר הכתוב. כמו כן עניין מהות לימוד התורה נשמט לגמרי.

בהמשך הספר אנו מוצאים שינויים מעטים נוספים. במסילת ישרים נוסח א', הרמח"ל מרחיב את הדיבור על חובת האדם בעולמו כאשר הפסוק: "מה ה' אלקיך שואל" וגו' מהווה את הציר שעליו המחבר מבסס ומרחיב את דבריו על עיקר חובת האדם בעולמו ליראה וללכת בדרכי האהבה ושלמות המחשבה בדבקות בבורא ית'. הרחבת הדיבור והפולמוס הענייני בחובת האדם בעולמו ית', חסר במסילת ישרים בנוסח המצוי.

דבריו על מעלותיה של התורה נשמטו גם בהקשר לענייני הזהירות והזריזות במסילת ישרים המצוי, משא"כ במסילת ישרים נוסח א' (דף קז.).

קטע נוסף שהמחבר השמיט מנוסח המצוי דן בפרטי ענייני הגאווה של תלמיד חכם, אשר בנוסח מס"י א' (דף קכז) מרחיב המחבר יותר את דבריו.

עיקרם של דברים: מסילת ישרים נוסח א' הינו ביקורת והכוונה לחכם בלבד העוסק בלימוד ההלכה ואינו מתייחס כראוי לתורת החסידות והפרישות, ולכן הוא טועה בעניינם של מצוות התורה וכוונתם, ובהבנת דרישת הבורא מהאדם כאמור "מה ה' אלקיך שואל מעמך" וגו'. משא"כ במסילת ישרים שבידינו מרחיב הרמח"ל את ביקורתו גם לחסידים חסרי העיון. בנוסח זה הרמח"ל מתחיל לבאר את דברי הברייתא של רבי פנחס בן יאיר ממעלת הזהירות והזריזות ואינו נכנס לסוגיית מעלות התורה המובילה ממדרגה למדרגה עד לשלמות האמיתית.

כנראה ששינוי ערכין מתחולל אצל המחבר מזמן כתיבת נוסח א' ועד להופעת הספר בצורתו המצויה. לעניין אפשר ששינוי ערכין זה מלמד גם על המניעים בחייו של המחבר לכתיבת ספר מסילת ישרים ולהדרתו מחדש.

שנתיים ימים עברו מיום סיום כתיבת הנוסח הראשון של המסילת ישרים ועד להופעתו בנוסח המצוי. בסיום כתב היד כותב הרמח"ל: "ותהי השלמתו יום ד' כ"ה לחודש אלול התצ"ח לבריאת העולם"¹ (דף קצו). ספר מסילת ישרים יצא לאור בשנת "כי עת" (=ת"ק) באמסטרדם, כשהוא מוגה בעיון נמרץ ע"י החכם הנעלה כמוהר"ר יעקב בכ"ר אברהם בשן וע"י משנהו החכם הנעלה דוד בן החכם השלם כמהור"ר רפאל מילדולה נר"ו כנאמר בשער הספר. בחתימת הספר מודה המחבר לעוסקים במלאכת ההגהה ועל כך בהמשך דבריו.

1. כ"ה אלול הוא יום ראשון לבריאת העולם.

א. שאיפת החסיד

בעשור האחרון שלפני הופעת הספר נערכה מלחמת חורמה ברבי משה חיים לוצאטו. עיסוקיו בתורת הנסתר ודרכו העצמאית והמקורית בהבנת התורה בנסתר ובנגלה מלבד היותו ענק רוחני כבר בגיל צעיר, גרמו לגדולים וחכמים לחשוך ברמח"ל בנטייה לשבתאות. סוף דבר, הרמח"ל הוכרח לעזוב את תלמידיו ואת משפחתו בפדובה שבאיטליה ולהרחיק נדוד.

בכל מקום שעבר רדפוהו מתנגדיו עד אשר מצא מנוחה באמסטרדם. דעותיהם של מקטרגיו וסנגוריו של הרמח"ל ותולדות המאבק בו נשקפים מתוך מכתבים ואגרות רבות שנכתבו ע"י הרמח"ל, תלמידיו והדמויות השותפות במלחמה זו. רבים ממכתבים אלו נאספו ונתפרסמו במאספים שונים במשך הדורות. מאוחר יותר כונסו בספר "רבי משה חיים לוצאטו ובני דורו" ע"י ד"ר שמעון גינצבורג, תל-אביב תרצ"ד.

עוד שנים לפני כתיבת הספר מסילת ישרים אנו מוצאים את ביקורתו של הרמח"ל על תלמידי החכמים העוסקים רוב יומם בלימוד ההלכה וממעטים בלימוד תורת הנסתר. באגרת הרמח"ל לרבי ישעיה באסאן, רבו, מחודש אדר התצ"ב (אגרות רמח"ל שם אגרת פי"ח, עמ' רלו) אנו למדים על שמחתו של האחרון מחידושי תורת תלמידו בנגלה ועל משאלת לבו שהרמח"ל יפסיק מעיונו בנסתר וישקיע את התמדתו בנגלות. בתשובת הרמח"ל באגרתו זו הוא כבר מפרש את הביקורת הנזכרת בהקדמת מסילת ישרים זו"ל:

"ואני צר לי מאד היותר רחוק מאת הדרת כ"ת, כי לולי הייתי קרוב אליו לא הייתי מניח מלהשתדל כי איש כמוהו, שר וגדול בישראל, יעזוב את הטוב הפנימי, אור הבהיר, סלת הנקיה, להשביע נפשו הרמה רק בעשב השדה שהוא פשט התורה ובתמרור חיי הק"ו והג"ש אשר עליו אמרו, וימררו את חיייהם בעבודה קשה וכו'. הלא מקרא צווח ואומר: כל הבשר חציר וכל חסדו כציץ השדה... וסוף דבר מה נמצא נחת רוח ליוצרנו ב"ה בכל הפלפולים הגדולים והפסקים הרבים? ואין א' מתחזק לעמוד בסוד ה' ולגלות אור כבודו אל השכינה.

...זה הכלל אין אדם מוצא לע"ל אלא האור מה שהמשיך בידיעתו בעוה"ז. ומי שיודע הפנימיות יהנה באור פנימי, ומי שלא השיגו לא יהנה ממנו על שום פנים. וכי יאמרו: הלא הדינים צריכים להם לישראל – הנעזוב אותם? לא. לא נעזוב אותם. אבל נקבע להם זמנים. לפי שא"א בלאו הכי, אך לא בהם נבלה זמננו ח"ו, הלא זה רע בעו"ה שרוב חכמי ישראל כבר רחקו מעל האמת ומן האור הנעים. כבוד ה' אלוקינו ללכת אחרי פלפוליהם של הבל. וה' בוחן לבות הוא היודע אם לעקל אם לעקלקלות הוא. כי אינם נוטים אלא אחרי הבצע והכבוד: ומה שיביא להם מאלה ככל אות נפשם. אותו יבחרו להם..."

באגרת נוספת לרבו ממשיך הרמח"ל ומתייחס לדברים שכתב במכתבו הנזכר זו"ל:

"...לא כתבתי להזהירו או לזרוז. כי רק האמת אשר עם לבבי כתבתי מה שאני מצטער עליו בכל יום. בראותי אלו החכמים אשר באיטליה הולכים אחרי בצעם ומעט בהם שיפנו אל אלוך באמת והנם חסרים מחכמה".

אם באיטליה מבקר הרמח"ל את מצב לומדי התורה ואת בקשת עיונם בפלפולי ההלכה וחוסר יגיעתם בתורת הפרישות. מאוחר, כאשר הוכרח הרמח"ל לברוח מפני מתנגדיו הוא עובר לפראנקפורט ומשם לאמסטרדם ובכל מסעות נדודיו הוא מוצא את הביקורת הנזכרת שרירה וקיימת. במכתביו הוא ממשיך לבקר ולהתלונן על מצב לימוד תורת

הפרישות. באגרת מאמסטרדם לר"י באסאן רבו מחודש אלול התצ"ה הוא מתאר את דרכו לאמסטרדם (אגרות רמח"ל שם, אגרת קיי"ח, עמ' שד). וז"ל:

"...הנה האשכנזים שלימים וכן רבים. ת"ל, כי בפראנקפורט לבדו יהיו בה כשלוש מאות ת"ח בני הישיבה. ולב רחב להם להבין ולהשכיל. והנה הם מכלים ימיהם בפלפוליהם המבהילים וריח חסידות אין בהם² והלואי היה די בזה. ואותם יש בכל מדינת אשכנז אשר עברתי בה ובכל מדינת הולנדה אשר אני יושב בקרבה אנשים חרדים אל דבר ה' ומבקשים לדעת ליראה את ה' ולאהבה אותו ולהתחסד עם קונם. ודאי נער יכתבם. איטליא. כבר ידעה הכ"ת יותר ממני, ולעת כזאת אין משכיל דורש את אלקים. כי את תוהו ובוהו וחושך שליטים המה בעיר. ואפילו פירושא דקרא "מה ה' אלקיך שואל מעמך כי אם ליראה" לא יבינו ולא ישכילו. הלא על זה צווח ככרוכיא רשב"י ע"ה ווי לון לבני עלמא דאינון סתימי לבא אטיימי עינין, כל הבשר חציר וכל חסדו כציץ השדה אין מנהל לה מכל בני ילדה, צוחים ככלבין ואמרין הב הב..."

שתי הביקורות הנזכרות באיגרות אלו חופפות את הקדמת הרמח"ל בספר מסילת ישרים נוסח א'. והם: א. המנועותו של החכם מעיון בתורת הפרישות והחסידות. ב. הרחבת הדיבור בהבנת הכתוב "מה ה' אלקיך שואל מעמך" והקשר הדברים. לא יפלא איפה שכל כתיבת ספר מסילת ישרים הוא פרי מסקנתו של חסיד נלהב הנרדף ע"י חכמי הדור אשר אפילו ידידיו מבקשי טובתו מבקשים למונעו מאמונתו – דרישת חכמת הנסתר והדבקות בו יתב'. משניתק הרמח"ל מארץ זירת המאבק נגדו הוא משתלב ומתקבל בסביבה החדשה הקולטת אותו באהבה. בכל אופן, גם בסביבה זו קיימת הביקורת המקוננת בלבו כנגד הממעטים עיונים בתורת הפרישות והדבקות. חסידות שבו שהיא הייתה אמונת חייו-אינה נותנת לו מנוח ומבקשת ליישר אורחות תמימים. אפשר שאת שאיפותיו אלו הוא מבטא בדבריו במסילת ישרים פרק י"ט (נוסח א', עמ' קסו, ובנוסח המצוי בדינו, עמ' רצד).

"אך הכוונה האמיתית המצויה בחסידים אשר טרחו והשתדלו להשיגה הוא שיהיה האדם עובד רק למען כבודו של האדון ב"ה יגדל וירבה. וזה יהיה אחד שהתגבר באהבה אליו ית' ויהיה חומד ומתאוה אל הגדלת כבודו ומצטער על כל שימעט ממנו. כי אז יעבוד עבודתו לתכלית זו שלפחות מצדו כבודו ית' מתגדל. ויתאוה שמצד כל שאר בני העולם יהיה כמו כן, ויצטער ויתאנח על מה שממעטים שאר בני האדם..."

ב. ניסיון של בדידות

שלוש שנים עברו בין האגרת הנזכרת ששלחה מאמסטרדם לרבו ובה ביקורתו הקשה על יושבי הארצות שעבר בהם לבין כתיבת הספר מסילת ישרים נוסח א'. בשנים אלו יושב הרמח"ל באמסטרדם. הרמח"ל מתקבל באהבה ובפתיחות בקרב תלמידי החכמים. שם רוחו סוערת לתקן עולם במלכות שדי אלא שכנראה עדיין נמנע מלכתוב ולפרסם את ספרו. מתוך האגרת הנ"ל אנו למדים כי במחשבה תחילה מצר הרמח"ל בעד שאיפת החסידות שבו. לא מלחמת רודפיו היא המונעת בעדו מלהרבות כבוד שמים. להפך, ההזדמנות

2. הדגשות בקטעים המצוטטים הן שלי – נ.ז.פ.

להשפיע מגדולת רוחו מתאפשרת יותר ויותר, ובכל אופן הוא בוחר בדרך של קבלת שכר פרישה ומונע עצמו מלתקן עולם במלכות שדי.

באגרת הנ"ל מתאר הרמח"ל את אהבתם של בני הישיבה באמסטרדם. הללו מתקבצים סביבו וכדאי לקרוא את תיאורו של הרמח"ל על חייו באמ"ד:

"ואני פה ת"ל יושב בכבוד בין הספרדים אשר המה כלם מחבבים אותי כאלו המה ילדוני, ואין זה אלא מפלאות תמים דעים, כי הספרדים פה מאוסים האיטליאני בעיניהם עד מאד... ועם כל זה ועם כל הדבה הרעה אשר הוציאו עלי הגביר האל ית' את חסדו עלי ויתן בלבם חבה יתירה כיום הזה. עד אשר הגיעו אותי בראשי ישיבתם ה"י. ושיחתי חולין בעיניהם כדברי שלמה. והנה כל הת"ח ת"ל מתבקצים ובאים אלי בכל עת אשר פנאי להם. וכבר קשה להם מאד שאינני רוצה ללמד להם חכמת הנסתר ולא משום איסור פראנקפורט אני עושה זה כי כל המעשה ההוא אצלי כחרס הנשבר³, אך כי אינני רוצה בעת הזאת ללמד לשום א' אפילו דיבור א', וע"כ אפילו דיבור קטן לא הוצאתי ואינני מוציא מפי בזה".

באגרת אחרת, שנכתבה מספר חודשים מאוחר יותר (טבת תצ"ו), וגם היא לרבו איש מגינו הר"י באסאן, משתמע עד כמה היה הרמח"ל בודד בתוך ים הערצה סביבו. ליבו הטהור מונע בעדו מלהסתנוור מאחורי שוחד האהבה אליו. מכיר הוא את העולם ופיקח הוא בידיעת פגעי העת שהוא חי בה (אגרות רמח"ל שם אגרת קמ"ו, עמ' שנח) וז"ל:

"ועל הנהגתי פה הלא כבר אמרתי לכ"ת איך באמת ועל נכון בחרתי לעצמי (ולא ממסורת פראנקפורט...) לבלתי דבר דבר בדברי החכמה עם איש בעולם. כי הרעה גוברת בעו"ה והארץ היתה תוהו ובוהו. הן חשך והן צלמות. עד ישקיף וירא ה' משמים. אמנם לעצמי חלילה לי מה' להניחה אפילו שעה א'. הלא זה כמשל הדגים שהשיב ר"ע לפוס⁴ כן לא אפרוש אני מן החיים ח"ו, עד אגוע לא אסיר תומתי ממני.

הנה עברתי ארצות ומדינות ואנשים בהם לא מעט ראיתי ובחנתי, והנה ראיתי אשר ת"ל לא נופל אנכי מן החכמים אשר אתנו כיום הזה להיות שקול וטרי בהלכה. כי חנני אלקים וכי יש לי גם אנכי דרך הלימוד כאחד מהם. ע"כ סדרתי לימודי כהיום הזה כסדר הזה: שעות ללימוד הש"ס כברכת ה' אלקי. ולעתים מזומנים אחזור על הדינים לבלתי אשכחם ח"ו. ושאר זמני אשר אוכל – לחכמה הקדושה הוא. לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו ליאור באור החיים, כי כל ישעי וכל חפצי אני זו מדתי, החכמים ממני לפי שכלם יעשו איש הישר בעיניו, הרי אמרו⁵ אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ. אמנה⁶ כי לא עת פזר העת, אלא המשכיל יבין וידום. אשר הליכות החסידות נסתמו מן הבצע, ותאות הכבוד גרדה דרכי היראה וענוה וצדק ודעת קדושים במתי מעט ימצא⁷. ימים הראשונים היו אומרים מחצדי

3. בפרנקפורט הוכרח הרמח"ל לחתום על כתב שבו הוא מודה שכל דיבוריו הם מעשי נעוה הבדויים מליבו. על הרקע לחתימה זו ראה באגרת הנזכרת כאן.
4. ראה ברכות ס"א, ע"ב.
5. ע"ז י"ט, ע"ב.
6. ברכות ס"ג, ע"א. הלל הזקן אומר וגוי "ואם ראית דור שאין תורה חביבה עליו כנס שני ילעשות לה' הפרו תורתך". וברש"י: "כנס ואל תטיל דברי תורה לבזיון".
7. ראה בתחילת מאמרנו שבנוסח א' של מסי', מרחיב הרמח"ל דבריו (ראה שם עמ' קכז) על בעלי הגאווה יותר מאשר בספרו מסיי המצוי בדינו פרק י"א. הרחבה זו נובעת מן הביקורת כנגד תלמידי החכמים הפגומים במידת הגאווה ששם רשום על ספר וכו'.

חקלא זעירין אינון: אך עכשיו אחשוב שנוכל לומר מחצדי חקלא אן אינון. מה נעשה נתקימו דברי אוריהו⁸ נתקימו דברי זכריהו וההופך לבקר צלמות יוציאנו מאפלה לאור גדול בקרוב אכי"ר".

הרמח"ל מבקר את בני דורו ומוצא בהם חסרונות הבצע אשר סתמו את הליכות החסידות. אין עת פזר הוא ומשום כך נשאר הוא בבדידותו בצורה המוחלטת והקיצונית ביותר עד שאין הוא מוציא דיבור א' לשום אחד בענייני חכמת הנסתר אעפ"י שחכמי הישיבה באמסטרדם מרבים להפציר בו וקשה להם מאוד על כך שאינו רוצה ללמד אותם חכמת הנסתר.

ג. אהבה מגולה

כל ימי שבתו של הרמח"ל באיטליה ובאמסטרדם יש לו פינה בטוחה ורוגעת – תלמידיו הלומדים בישיבתו שבפדובה, עמהם עשה את שטר ההתקשרות. דאגתו והשתדלותו אליהם היא כאב לבן. וגם הם עם כל רדיפות ולחצים שעברו עליהם בגינו לא עזבו את רבם. במכתביו של הרמח"ל אנו מוצאים מכתבים לרבו הר"י באסאן בהם הוא שוטח את תחנוניו שרבו ידאג לתלמידיו ומכתבי רעות וחיזוק לתלמידיו יקיריו. בשנת כתיבת הספר מסילת ישרים בנוסח הראשון (תצ"ח) אנו למדים על נתק בינו לאוהביו – תלמידיו בני הישיבה. באגרת מתלמידיו מחודש אדר שנת תצ"ח (אגרות רמח"ל שם, אגרת קס"ב, עמי שצח) מתלוננים בני הישיבה לפני רבם שאינו עונה להם על מכתביהם. לא בכדי מנתק הרמח"ל עצמו מתלמידיו. באגרת נוספת של תלמידיו מחודש סיון, שלושה חודשים אחרי האגרת הנ"ל כותבים התלמידים (שם, אגרת קס"ג) בהתנצלות לתוכחת רבם. וז"ל:

"...ומה שהוגד למעכ"ת שהכנסנו בלימוד אנשים לא טובים האמת היא שאינם תכלית השלימות. הן מחמת שאינם יודעים מה ר"ל דבקות בו ית' הן מחמת שעצלים הם מחמת עצמם. אבל לא סגי בלאו הכי. כי חברנו ר' מיכאל טירני הלך לקוניאן למלמד. גרשון הלך לוינציאה. שלמה טרויס גם כי חזר מוינציאה. אינו בא: ואלפנו מעלת הרופא נר"ו אשר על פיו נצא ועל פיו נבוא אינו יודע מה לעשות".

אין לך ניסיון כניסיון אחרון זה שעובר על הרמח"ל. הוא הרואה שכל שערי תורה ויראת ה' נעולים מחמת חוסר הדבקות בהי"ת גוזר על עצמו אלם מוחלט. החסיד שכל אמונת חייו להוסיף כבודו ית' בעולמו ידיו אסורות. עדיין נשארה לו נחמתו את תלמידיו אוהביו שבפדובה ועכשיו גם בארזיו נפלה שלהבת. אפשר שעל רקע דברים אלו מחליט הרמח"ל לחזק אצל תלמידיו את דרך עבודת הדבקות והחסידות, להסביר מהי חסידות ודבקות ולהתגבר על עצלות המחשבות בלימוד תורה זו.

תלונת תלמידיו על חבריהם "שאינם יודעים מה ר"ל דבקות בו ית' הן מחמת שעצלים הם מחמת עצמם" משולבים בדברי החכם בתחילת ספר מסילת ישרים נוסח א' (שם עמי ס"ד):

"אמר החכם: אומר לך האמת. פעמים רבות היה נראה לי שאין העיון הזה דבר צריך והכרחי להיות הדברים פשוטים בעיני. ופעמים אחרות היה מתפעם רוחי ולבי נוקפי כי היו נראים אלו הדברים היות חובה על האדם לבקש שלימות נפשי ותיקון

8. ראה מכות כ"ד, ע"ב.

מדותיו למצוא חן בעיני בוראו. אמנם הרהורי דברים אלה כל עומת שבאו כן הלכו, או מפני עיון אחר שטרדני או איזה סיבה עולמית או התרשלות ורפיון, עד שמעולם לא אחזתי בו. הנני רואה באמת את עצמי כאשם בדבר הזה, כי אין לי תשובה נצחת לפוטריני בה."

לא עברה שנה ממכתב ההתנצלות של תלמידי הרמח"ל לרבם, אנו מוצאים את אגרת הרב לתלמידיו מיום כ"ו אדר א' תצ"ט. אגרת זו נכתבה כבר לאחר שהעלה את דברי הספר מסילת ישרים על הכתב אך כנראה לא הגיע ספרו זה לתלמידי. מאגרתו של הרמח"ל אנו למדים שהמצב בפדובה משתפר, תלמידי חוזרים ללימודם כבראשונה ואהבתו של הרב מוסיפה להתחזק. במכתב זהו הוא מעורר על העקרונות שבספר מסילת ישרים וכך דבריו (אגרות רמח"ל שם. אגרת קס"ד עמ' ת). וז"ל:

"אחי אשר כנפשי אהבת אמת אהבתי אתכם וזכרוניכם על לוח לבבי. יודע לכם. לא הבדלני מכם המרחק ולא הסיר את לבבי הזמן מהשתוקק לכם. והאהבה האמתית אשר למדנו את עצמנו במדרשנו ויראת הרוממות אשר התהלכנו בה אל תסור נא מאתכם. ודעו ודאו כי אין הפץ לה' בעולמו כי אם שיכירו עבדיו את כבודו ואת גדלו ירוממו ובמסתרי רזיו יתעלסו.

הנה הפתחים הקטנים אשר נפתחו לנו בדרכי ה' למבראשונה ללכת בנתיבות סודותיו באמת, אתם אל תניחום ולא יסורו מלבכם הדברים. אך לפחות את אשר השגתם אל תאבדו, ושמחתכם בכבוד ה'. לבכם יהגה אימה ועיניכם עמוקים יתירו, כי בוחר ה' ביראי שמו ודורשיו לא יעזבו. ועל לימוד הזהר תשקדו לשמור אותו ואל תניחו. חזקו והטהרו מכל מדה רעה. משנאה מכעס ומלה"ר, ומדבר שקר תרחקו עד מאד, כי יש שכר לפעולתכם ולא יבושו קוי ה'."

בהמשכה של האגרת מציג הרמח"ל את עצמו כדוגמא לתלמידיו:

"...ואני לתמי מתהלך בין חברים אשר הכין לי ה', עוסק בתורה עמהם במחיצתם ולבי לאלהי, מיראתו לא עזבתי ובאהבתו אהלך, להתענג בכבודו תמיד אחת שאלתיה אותה אבקש: אל תגבר עליכם עצלה, ואם טרדות הזמן עלו עליכם מקומם אל תניחו, זכרו כי עולם הזה פרוזדור ליכנס לטרקלין, הוא מבטחכם ומגמת פניכם. התגברו ותגברו, עשו והצליחו, וה' אלקי ישראל יברך לכם לעבודתו ובמגנו יגן עליכם."

שתי הנקודות שעומד עליהם הרמח"ל באגרתו שהן: **ידיעת חפץ ה' בעולמו, והתחזקות והטהרות מכל מידה רעה**, הם עיקרו של ספר מסילת ישרים. כפי שגם דרישתו לתלמידיו בסוף דבריו: "אל תגבר עליכם עצלה.. זכרו כי העולם הזה פרוזדור להיכנס לטרקלין" הם עיקרו של הספר מסילת ישרים בנוסחיו השונים. אלא שבנוסח הראשון בהקדמת הספר אנו מוצאים את הדגשת המחבר בדבריו על הנקודות הנוכרות משא"כ בנוסח מסילת ישרים שבידינו ההדגשה היא על הדרישות שהרמח"ל מציג לתלמידיו בסוף אגרתו. וריזות, חזרה והתמדה. בהקדמתו נוסח א' אומר החסיד (שם עמ' סו):

"הנה העיון המצטרך לחסידות ולפרישות הוא. ראשונה, לדעת מה היא באמת חובת האדם אל בוראו. מה ה' אלוקינו שואל מעמנו ובמה נתרצה אליו ית'. ואחר שנדע זה הנה נבקש הדרכים אשר בם נגיע לעשות חובותינו אלה, ולקבוע בנפשותינו המדות הראויות לה לפי הכוונה הזאת..."

כאמור שני העקרונות הללו הם היסוד שעליו מיוסד הספר מסילת ישרים אשר חיברו הרמח"ל כנראה עבור תלמידיו, לחזק את רוחם וללמדם דעת ה' ממרחקים⁹.

ד. מן הפרט אל הכלל

לאחר שנפרצה פרצה במסך השתיקה של הרמח"ל ורבנו מעלה על הכתב את דרכי המסילה שילכו בה הישרים, כנראה שגמלה בו ההחלטה אף שאין "עת פזר" הוא הזמן, בכל אופן אפשר להרבות טהרה ודעת חובת האדם בעולמו. שאיפתו זו שבאה לידי ביטוי בדבריו שבפייט במסילת ישרים: "שמצד כל שאר בני העולם יהיה כמו כן", מתגשמת בכוונתו להוציא את ספרו זה לכלל הציבור.

כנראה שהשקפת החכם כפי שהציגה בנוסח א' (שם עמ' פ') לכל פגעי הדור היא שהובילה את הרמח"ל להפנות את לב בני דורו לספר מוסר שאינו מוכיח ומצביע על הצריך תיקון כי אם ספר המפרש ומסביר פנים כיצד לתקן הדבר בשורשו. ואחר שהחסיד מסביר את הדרישות המוסריות שבתורה כי בשל עוון זנות חייב אדם להזהר אפ' בעוון קרי, דבר ש"לפי המוסר האנושי לא היה ראוי שיחשב זה לעון גדול" יהגה על זה פי חכם (שם):

"זה דבר אמיתי ודאי, ועם הארץ לא עמדו עליו, ע"כ הם נמצאים ריקים מכל טוב נפשי מלאי חסרונות ואין מרפא להם. לפי שהמרפא הראוי לזה מואסים בו. והנה העבירות הם כשלשלת, באות זו אחר זו, אשר אם יאמר לתקן מעוותי הדור לא יוכל למצוא הפתח. כי הקלקולים נעוץ סופן בתחלתם, ואיש את רעהו יעזורו, אמנם האמת היא שהכל נולד מן השרש הראשון הרע שהוא עזיבת התורה, כי נשארם בחשך ואין להם אור, מה יעשו העורים ולא יכשלו. ומקרא צווח ואומר 'נ' רגלי דבריך ואור לנתיבתי'".

לצורך הפצת הספר ויעודו להמונים החליט הרמח"ל לשנות את סגנון כתיבתו מסגנון של ויכוח שהיה רגיל ומקובל בארץ מולדתו – איטליה, ובה השתמש בחיבוריו שנועדו להמון העם [ראה ספרו "חוקר ומקובל" ו"דעת תבונות"], לסגנון קריאה רצוף המחולק לפרקים כמקובל באמסטרדם.

מן השמים סייעו בידיו של הרמח"ל ונמצא לספרו פטרון את רבי יעקב בכ"ר אברהם בשן וזה שיתף אתו את רבי דוד בכ"ר רפאל מילדולא, בחתימת הספר מודה הרמח"ל לשניהם. לרבי יעקב "אשר נכנס בעוביה של קורה לזכותנו בדבר הזה מתחלה ועד סוף. להדפיס ולהגיה ולהשלים כל המלאכה בשלם שבפנים". ולרבי דוד על הגהת הספר "מהלל בתשבחותיו ונימוקו עמו. זריז ונשכר לטובה על כל מגיחי ספרים, איש מהיר במלאכתו. בין חכמים מרום שבתו".

את הספר מעטרים הסכמותיהם של ראשי ורבני קייק "יתלמוד תורה" של אמסטרדם ורבי רפאל ברבי אלעזר מילדולא אב"ד באיזנה שבצרפת אביו של רבי דוד מילדולא

9. מעניינים הם שינויי הנוסח שבין מסילת ישרים נוסח א' למצוי בידינו בהקשר לתורת הנסתר, בדבריו על ביאור מידת הקדושה (שם, עמ' קצג) "יהנך רואה שדרך קנית המדה הזאת הוא ע"י רוב הפרישה... עד שידביק בו דביקות גדול וידע להתכוין במסתרי הקדושה בהיותו הולך ומשתמש בדרכים ארציים", בנוסח ב' המצוי בידינו (שם, עמ' שכא) כתוב: "וידע לכוין מחשבתו" וגו'. שינויי נוסח זה מצוי גם בקטע נוסף באותו הפרק. "סתרים עליונים" וחילופם בביטוי "מצפוני הדביקות" וכן "מסתרי קדושה" ב"מחשבתו". אפשר ששינויים אלו מלמדים על שינוי יעוד הספר מהדרכת תלמידיו הדבקים בה' להדרכת המון העם. ראה להלן.

המגיה¹⁰. מן ההסכמות ומהקדמותיהם של המגיהים הנזכרים, אנו למדים על המיוחד שבצורת הספר מסילת ישרים כספר מוסר ועל המטרות שעליהן נתבקש לענות. בהקדמתו של המגיה רבי דוד מילדולא הוא משווה בין מסילת ישרים לבין ספרי מוסר אחרים כ"חובת הלבבות", "ראשית חכמה" ועוד. לעומתם מצטיין ספר מסילת ישרים שאינו מדבר בלשון הזוהר ואינו מבוסס על אדני חכמת הנסתר ובכך הוא משמש את מי שאין לו יד בחכמה זו. מסילת ישרים מביע את אמריו עם רצף מקשר במאמרים שבין פרק לפרק, ודבריו מבוררים ופשוטים ואין צורך לקורא לטרוח בהבנת דבריו, מעלות אלו אינם בספרי מוסר אחרים.

מלבד צורת הבעת המאמרים שבספר, הספר מצטיין בצורתו החיצונית ב"מקובץ קטן" ומחירו זול כך שאפי' עניים שבישראל יוכלו לזכות בו. "זכדי שיהיה נקל להוליכו עמו בחיקו בשקו או באפונדתו להעלות על לבו בכל עת ובכל רגע העניינים אשר בו נאמרים"¹¹.

לעומת הקדמתו של המגיה רבי דוד מילדולא, מספר רבי יעקב בשן על מטרתו בהדפסת הספר. רבי יעקב מעיד על עצמו שביקש להוציא "מאמר קטן אשר כבר התחלתי בו קראתי פרק התשובה" וזאת לאחר שהסכים בדעתו שעובד ה' צריך לבקש לזכות גם את האחרים בהכרת כבוד אדוניו. בספרו "פרקי תשובה" ביקש המחבר לבאר "קלות התשובה ושאינו צריך לה להענוים קשים וזרים כאשר חשבו רבים".

מטרה נוספת בכוונת חיבורו "פרקי תשובה" היא לבאר מידת החסידות. אלא שאז בא אליו הרמח"ל והראה לו את ספרו "קטן חכמות ורב האיכות" מסילת ישרים. רבי יעקב מצא בספר זה את המטרות שהניח בעבודת חיבור מאמרו ובהיותו חסיד אמיתי שאינו מבקש פרסום לעצמו הוא מעיד: "ובראותי החיבור המשובח והמפואר הזה חזרתי מחיבורי הקטן והנחתי. ואחזתי בזה ולא ארפנו. ושאלתי רשות מאת הרב המחבר הנ"ל להדפיס ספרו כדי שאזכה בו גם אני. והוא (=הרמח"ל) ברוב ענוותנותו לא סרב לקטן כמוני. אלא מיד הודה לדברי בספר פנים יפות".

לעומת דרישותיהם של רבי יעקב בשן המחפש בספר הצעה לביאור החסידות וקלות התשובה, ושל רבי דוד מילדולא המבקש להפוך את הספר שיועיל גם לפשוטים שבעם, שאין להם עסק בנסתרות ומחירו זול גם לבעלי מעוט היכולת. אנו מוצאים בהסכמתו של רבי רפאל מילדולא שאיפה נוספת מן הספר מסילת ישרים וזו כנראה שהנחתה את הרמח"ל בכתובת ספרו. המסכים לא ראה את הספר ב"מראית העין" בכל אופן הוא מוצא בספר פתרון לבעיה המציקה לו. והוא, מצב הדור. רבי רפאל מאריך לתאר את מצבו העגום של הדור:

"אשר רואה אני באצטגנינות שלי בגלגל שחוזר בעולם לתהפוכות העיתים וסדר הזמנים אשר בני עליה הנם מועטים ואין עושה טוב אלא במקרה אשר לא יתמיד כי בהפקרא ניחא להו. ובעו"ה הדור פרוץ בפרוץ מרובה על העומד... ותהי עדת ה'

10. רבי דוד מילדולא עצמו חיבר ספרים על התורה "דרכי דוד" ושו"ת "דברי דוד", ועוד. בכל ספריו הוא מופיע כמגיה מיוחד במקצועו. הוא הוציא לאור גם את ספרו של הרמח"ל "דרך תבונות". דרכי עבודתו בספר מסילת ישרים עדיין דורשות מחקר, ואכמ"ל.

11. כדאי בהזדמנות זו להביא את דבריו של ר"ד מילדולא בהקדמת ספרו "דרכי דוד עה"ת" (אמסטרדם שנת והאכלתיך נחלת יעקב אביך (=תקנ"ג); "וקצרתי בפירו' הפרשיו' לפי שכל המארי"ך בא אח"כ לטרח"א. כי כל הלוקח בספר בידו בזמן הזה ורואה שמאריך בעניינים. אומר מה לי בזה ועוזב אותו ולא בא עד קיצו ואינו רואה תכליתו. מה שאין כן כשהענין הוא קצר שהמתחיל הוא המסיים. ומכ"ש בדור הזה שצריך להיות מקצר ועולה. והלואי שעכ"ז יואיל כדי שלא יאבדו זמנם לקרות בספרים החיצוניים".

כצאן בלי דרבן ובלוי מנהיג ובלוי רועה ותלדנה כל הצאן דוגמתן... ומעשה אבות יעשו הבנים... ועתה העיר ה' את רוח החכם הנעלה כמהור"ר משה חיים לוצאטו נר"ו לשבר מלתעות עול ולתקן המעוות בספר המוסר שלו אשר חיבר פי צדיק ינוב חכמה ובדברים המושכים לבו של אדם ובאגדות יופי מורה מסילת ישרים בסוד מרע ועשה טוב כי זה כל האדם".

הרמח"ל מבקש בספרו לתקן פגעי הדור בתיקון משורש. ובהיותו חכם ומבין נפש האדם אינו מזניח את סגנון הספר, טיבו החיצוני ומחירו הנמוך כדי שיהפך לספר הראוי לעיין בו בכל עת. מסילת ישרים הפך לספר יסוד בהקניית דרכי התשובה והמוסר להמונים ולחכמים כאחד, תקוות מחברו עלתה מעל ומעבר לתקוותיהם של מחברים אחרים מפני האהבה המגולה שבין שורות ספר זה.

אם עד ימי כתיבת הספר "מסילת ישרים" נמנע הרמח"ל מלקרב את אהוביו באמסטרדם משום: "כי לא עת פזר העת" יצא ספרו לאור בשנת: "כי עת לחננה כי בא מועד" (ת"ק), כפי שמופיע בשערי המהדורה הראשונה.